

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

ЕВРАЗИЙСКИЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

L.N. GUMILYOV EURASIAN
NATIONAL UNIVERSITY

ХАБАРШЫ

1995 жылдың қаңтарынан жылына 6 рет шығады

№ 1 (110) • 2016

ВЕСТНИК

выходит 6 раз в год с января 1995 г.

I бөлім

HERALD

Since 1995

Астана

Суйеркул Ботагоз, д.ф.н., доцент Института языкознания им. А.Байтурсынова; Ауесхан Райма, магистрант 2 курса Института языкознания им. А.Байтурсынова. Лингвокогнитивный анализ языковых единиц, обозначающих погребальный обряд в казахском обществе.

Статья посвящена проблемам изучения языковых единиц погребального обряда. Авторами с точки зрения когнитивной лингвистики рассматриваются как отдельные слова так и фразеологизмы казахского языка, обозначающие понятия смерть, погребение, похоронный обряд и др. Подвергаются анализу генезис и мотивация языковых единиц погребального обряда в связи с археологическими данными древнетюркского периода. Также ряд языковых единиц погребального обряда отнесены к культурному коду.

Ключевые слова: погребальный обряд, похороны, тюркское мировоззрение, смерть, курган.

**Suyerkul Botagoz, Doctor of Philology, docent Institute of linguistics named A.Baitursynuly;
Auyeskhana Raima the master of 2nd year of the Linguistic Institutue named after A.Baitursynov
Cognitive-linguistic analyses to the units of funeral ceremony in kazakh society**

The article is devoted to the problems study of linguistic units of funeral ceremony. From the point of view cognitive linguistics examined authoress as separate words are phraseological units of Kazakh language, designating concepts death, burial, funeral ceremony, etc. Genesis and motivation of linguistic units of funeral ceremony is exposed to the analysis in connection with archaeological information of ancient Turkic period. Also a number of linguistic units of funeral ceremony considered as the cultural codes.

Keywords: Funreal ceremony, Turkic cognition, death, soil, mound.

Редакцияға 08.10.2015 қабылданды.

ӘОЖ 81'374

Э.Д. СҮЛЕЙМЕНОВА¹, С.А. ДАУТАЛИЕВА²

ф.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры¹, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты²

ҚАЗАҚ, ОРЫС, АМЕРИКАНДЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК САНАСЫНДАҒЫ КҮЙЕУ / МУЖ / HUSBAND VS. ӘЙЕЛ / ЖЕНА / WIFE СӨЗДЕРІНІҢ ОРТАҚ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫ ТАЛДАУ

Мақалада қазақ, орыс және американдықтардың тілдік санасындағы күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің ортақ және жеке ерекшеліктерін анықтау мақсатында жүргізілген эксперименталды талдау нәтижелері сипатталады. Сауалнама арқылы қазақ, орыс және американдық тіл иелерінің үйреншікті, қарапайым санасында қалыптасқан отбасыдағы әйел мен күйеудің шынайы бейнесі жасалды.

Ассоциативті эксперимент нәтижесі көрсеткендей, қазақ, орыс және американдық тілдік санадағы күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің ұлттық ерекшелігін қарастыруда ұқсастықтардың алғашқы әсеріне қарамастан, аталмыш ұғымдардың екі түрлі мәдениет иелерінің түсінігіндегі және қолдануында айтарлықтай ашақтықтар айқындалып отыр. Ассоциацияларды семантикалық өрістерге бөлуде әйел мен күйеу сөздерін «отбасы» семантикалық тобы, жеке қасиеттері, функционалдық қызметі, сезім, эмоцияға байланысты ассоциативті топтар айқындалды.

Түйін сөздер: тілдік сана, ассоциация, еркін ассоциативті эксперимент, мәдениет, семантикалық топ.

Тілдік санадағы ерекшеліктер әр ұлттың мәдениетіне, менталитетіне, тіліне байланысты екендігі анық. Тілдік санада қалыптасқан ерекшеліктерді анықтай отырып, әр ұлттың белгілі бір ұғымға байланысты дүниетанымын байқауға болады.

Еркін ассоциативті экспериментке қазақ, орыс, американдық азаматтар қатысты. Сондай-ақ, эксперименттің алға қойған міндеттеріне сәйкес әйел және ер азаматтардың жауаптарындағы ерекшеліктер де ескерілді.

Кез келген ұлттың дүниетанымында белгілі бір сөз әр түрлі ассоциативті мағына береді. Жұмысымызда қарастырылып отырған күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерін алудағы басты мақсатымыз – әйел мен ер адамның отбасылық өмірдегі, яғни, әйел және күйеу қызметіндегі ассоциативті мағынасын анықтау болды.

Эксперимент нәтижелерін талдау үшін Ю.Н. Карауловтың семантикалық гештальт теориясын пайдаланамыз. Семантикалық гештальт ассоциативті өрісті әлем туралы білім бірлігі ретінде қарастырады. Семантикалық гештальт әдетте, тірек сөзге байланысты белгілі бір тілдік санаға

байланысты заттар немесе ұғымдардың белгілерін біріктіретін бірнеше өрістерден тұрады [1, 194]. Бұл мәдениаралық зерттеулерді жүргізуде гештальттың әмбебап түрлері мен ұлттық-мәдени құндылықтарды анықтауда ассоциативті құрылымның жаңа түрі болып табылады [2, 230]. Біз семантикалық гештальт методикасын өзгерте отырып, қосымша семантикалық өрістерді қостық.

Семантикалық өріс – мағына ортақтығының негізінде біріккен және білдіріп отырған құбылыстарының ұғымдық, заттық немесе қызметтерінің ұқсастығын бейнелейтін тілдік бірліктердің жиынтығы [3, 74].

Сөздің семантикасын зерттеу көп уақыт бойы жеке сөздерді зерттеумен шектеліп келді. Өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап қана ғалымдар сөзді жеке қарастыру дұрыс емес екенін, жеке сөздер мағынасы мен формасы жағынан бір-біріне туыс сөздермен бірігіп, сөздердің топтарын немесе өрісін құрастыратынын, сөздің мәнін, мәнісін білу үшін оның құрамын бір-бірінен жеке алып қарастырмау керектігін айтып, ортақ пікірге келді. Бұл қажеттілік тіл білімінде өріс теориясының шығуына әкелді. Ол тіл білімін тың және жаңа жолға бағыттады.

Өткен ғасырдың 30-жылдары негізі қаланған өріс теориясы туралы ілім кезінде лингвист ғалымдар арасында үлкен пікірталас тудырған болатын, бірақ тіл білімінде әлі де өз шешімін толық тапқан жоқ. Бұл мәселе – ғалымдар арасында әр түрлі бағытта зерттеліп келе жатқан тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі. Өрісті лексика жүйесінің басты бірлігі ретінде қарастырып, оның теориялық мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалымдар: Ю.Д. Апресян, В. Г. Гак, Е. В. Гулыга, Ю.Н. Караулов, А.А. Уфимцева, Г.С. Щур және т.б. [3, 60].

Функционалды-семантикалық өрісті зерттеу – белгілі өрісті көрсету формасын ғана суреттеп қоймай, өрістің құрылымын анықтауға, оның компоненттерінің иерархиясын, олардың байланысын айқындауға да жете көңіл бөледі. Функционалды-семантикалық өрісте әр деңгейдегі айтылу тәсілдерін біріктіру белгілі бір ұғым категориясына (мысалы, уақыт, кеңістік, салыстыру, теріске шығару, сандық және т.б.) негізделеді, ал олардың әрқайсысы нақтылы тілдік аспектіде грамматикалық категория немесе грамматикалық формамен беріледі. Семантикалық өріс теориясын зерттеу ғалымдардың қызығушылығын арттырмаса, кеміткен жоқ. Өріс теориясының мәні мен оның ғылыми мүмкіндіктері тіл білімінде жалпы, жеке және салыстырмалы-салғастырмалы деңгейде зерттелуде.

Енді біз еркін ассоциативті эксперимент мәліметтеріне сәйкес қазақ, орыс, американдықтардың тілдік санасындағы әйел мен күйеуге берілген ассоциацияларды қарастырайық.

«Күйеу» тірек сөзіне эксперимент нәтижесінде алынған жауаптарды жинақтап, қайталану жиілігін көрсетсек: отбасы (19), әке (13), жар (11), асыраушы (6), еркек (6), қорғаушы (4), сүйікті (4), намыс (3), махаббат (3), әйел (3), балалар (2), жұбай (2), қамқор (2), қайратты, ақылшы, жауапты, жігіт, ат, жауапкершілік, қайынжұрт, бай, зайып, күйеу, ақша (1).

Қазақтардың тілдік санасында «күйеу» сөзі отбасымен ассоциацияланып отыр. Респонденттердің жауаптарына қарағанда отбасыдағы ер адамның орны мен оның отбасы алдындағы міндетінің жоғары екендігі көрініп отыр. Ол күйеу ретінде әйеліне жар, бай, зайып, жұбай, балаларына әке болады. Сондай-ақ, күйеудің жаңа туыстары болып есептелетін қайынжұрты да респонденттердің жауаптарында көрініс тапқан.

«Күйеу» сөзіне берілген реакциялардың ішінде жеке қасиеттерін көрсететін намыс, қамқор, қайратты, жауапты, жауапкершілік атты ассоциацияларды атап өтуге болады. «Намысқойлық» сөзі ерлік, елдік, батырлық сөздерімен тығыз байланыста. Осындай себептерден «намыс» сөзі «ұят» сөзінен гөрі ерлердің тілінде көп жұмсалады. Ата-ана ұлына ертеден қажырлылық, қайраттылық, қайсарлылық, сыр бермес бірбеткейлік, намысқойлық, сөзге беріктілік, елжандылық, отаншылдық және т.б. қасиеттерді дарыта отырып, тәрбие берген. Осы психологиялық қасиеттерін ерлер тек іс-қимылмен ғана емес, сөйлеу әрекетімен, сөз таңдау қабілетімен де көрсетуге тырысады.

Сондай-ақ, респонденттер күйеудің жанұядағы функционалдық қызметін де көрсеткен. Ол отбасының, бала-шағасының асыраушысы, қорғаушысы, ақылшысы болады. Жанұясын материалдық жағынан қамтамасыз ететіндіктен, респонденттер жауабында ақша деген реакция да көрініс тапқан.

«Күйеу» сөзіне берілген ассоциациялардың ішінде ат деген сөзді ерекше атап өтуге болады. «Ат-ер қанаты» деген мақалдың мағынасы осы жерде де түсініледі. Осы бір қасиетті тұлғаның қазақ халқы үшін орны ерекше. Ат қазақтың ұлттық сана-сезім, рухани болмыс, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, мәдениет пен өнерінің тұтас бір айырылмас бөлігіне айналып кеткен. Қазақ баласы жылқы тұлғаны төресіндей көретіні сондай қазақ жылқы мінезді деп, өзінің мінез-құлық, бітім-болмыс, жан дүниесінің айқындаушысына айналдырып алған. Демек, қазақ үшін ат тектіліктің бірден бір нышаны болып саналады. Сондықтан да ер адамның ат сөзімен ассоциациялануы да тегіннен тегін емес.

Жүргізілген ассоциативті эксперименттегі жауаптарға сүйене отырып, «күйеу» сөзіне берілген реакцияларды төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. Күйеудің отбасыдағы функционалдық қызметі: асыраушы, қорғаушы, ақылшы, ақша.
2. «Отбасы» семантикалық тобы: отбасы, әке, жар, еркек, әйел, балалар, жұбай, бай, жігіт, қайынжұрт, зайып, күйеу.
3. Жеке қасиеттері: намыс, қамқор, қайратты, жауапты, жауапкершілік.
4. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: сүйіктім, махаббат.
5. Ерекше ассоциация: ат.

«Әйел» тірек сөзіне эксперимент нәтижесінде алынған жауаптарды жинақтап, қайталану жиілігін көрсетсек: ана (23), жар (14), отбасы (13), сұлу (4), әйел (3), нәзік (3), балалар (3), қарындас (3), өмір (2), тәрбиеші (2), сенімді (2), ақылшы (2), ай, ел, көмекші, мейірімді, қыз, гүл, әже, қамқор, жанашыр, адал, махаббат, шыдамды, психолог, келіншек, өзім, күйеу (1).

Қазақтар респонденттері «әйелді» анамен ассоциациялаған. Әйел ибалы қыз, инабатты келіншек, қарындас, әже. Сондай-ақ, әйел ұрпақ жалғастырушысы, өмір мәні ретінде түсініледі. Қазақ әйелдерінің тағы бір қасиеті – өздерін ерлерінен төмен ұстау әдеті. Бұл тәрбиенің көрінісі басқа халықта ерсі көрінетін шығар. Дегенмен, әйелдің мінез-құлқына, кешірімділігіне, еріне деген сыйластығына қарай отбасының керегесі берік, шаңырағы шайқалмай, айқай-шусыз болады. Еріне деген сыйластығы, сыпайылығы, әдептілігі әйел мінезін ерлердің психологиясынан ерекшелінеді. Сондықтан да, ертедегі ата-аналарымыздың арасында ажырасу, некені бұзу сияқты теріс қылықтар болмаған. Әйелдердің бұл психологиялық ерекшеліктері әлі де сақталынып келеді. Бұл қасиет анасынан қызына, келініне ақыл, өсиет арқылы беріледі. Әйел әрқашан тәрбиеші, ақылшы, көмекші болады.

Әйелдердің эмоционалдылығын, жан-дүниелерін сезіну ерлерге қарағанда қиынға соғады. Ерлер үшін әйел сезіміне тән көңілсіздік, қайғы және т.б. эмоционалды жақтары жат болады. Серігінің жағдайын түсініп, басу айтуды ерлер тек бастарына іс түскенде ғана біледі. Әйелдер қайғыға бас ұрып, өздерінің сезімдерін сыртқа шығаруға бейімділік көрсетеді. Сондықтан да «әйел» дегенде нәзік жан ойға келеді.

Ертеде аталарымыз «үкісіз қыз болмас, тікенсіз гүл болмас» деп тегін айтпаған. Әйел заты әр уақытта сәнқұмар болады. Соңғы сәнмен басқалардан қалыспай киінуді ұнатады. Жалпы қазақтың ұғымында қыздың киімі де, жүрісі де сәнді болуы керек [4, 87]. Респонденттердің жауаптарындағы «сұлу» деген ассоциацияның болуы да тегін емес.

Сондай-ақ, реакциялардың ішінде «әйелді» айға, гүлге, елге теңеген. Қазақ халқы әйел затын айға да, гүлге теңеп, әйел сұлулығын барынша әспеттеуге тырысады. Әйел бір қолмен бесікті тербетсе, бір қолмен әлемді тербетеді. Сондықтан елдің елдігін құрап тұрған да осы әйел заты екендігі рас.

Жоғарыдағы нәтижелерді жинақтай келе, «әйел» сөзіне алынған реакцияларды төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. Әйелдің отбасыдағы функционалдық қызметі: тәрбиеші, ақылшы, көмекші, психолог.
2. «Отбасы» семантикалық аймағы: ана, жар, отбасы, әйел, балалар, қарындас, қыз, әже, келіншек, өзім, күйеу.
3. Жеке қасиеттері: нәзік, сенімді, мейірімді, қамқор, жанашыр, адал, шыдамды.
4. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: сүйіктім, өмір.
5. Сыртқы келбеті: сұлу.
6. Ерекше ассоциациялар: гүл, ай, ел.

«Муж» тірек сөзіне берілген жауаптардың жиілігін саралап көрейік: дети (7), жена (4), верность (4), ответственность (4), любовь (4), сила (3), глава семьи (3), кормилец (3), мужчина (3), опора (3), обязанность (3), семья (2), отец (2), деньги (2), сильный (2), дом (2), надежность, счастье, вера, стабильность, теща, очаг, тюрьма, заботливый, обручальное кольцо, гулянки, брак, работа, характер, работяга, воспитатель, мудрость, хозяин, надменность, трудолюбивый, воин, кожаная мужская куртка, муж, защита, гармония, уверенность, достойный, спит, долг, взаимопонимание, взрослая жизнь, зять, отношения, любимый, добрый, надежный, защитник, порядочный, хороший, хозяйственный (1).

Орыстардың тілдік санасында «муж» сөзі отбасыдағы күйеудің орнын айқындап, оның туыстармен арасындағы байланысты да көрсетіп отыр: дети, жена, мужчина, семья, отец, дом, теща, очаг, обручальное кольцо, брак, муж, зять.

Орыстардың тілдік санасында «муж» адамның жеке қасиеттерімен ассоциацияланады: верность,

ответственность, сила, сильный, наженность, счастье, вера, стабильность, заботливый, мудрость, трудолюбивый, уверенность, добрый, надежный, порядочный, хороший, хозяйственный, характер.

«Муж» сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдармен де ассоциацияланған: любовь, счастье, гармония, взаимопонимание, отношения, любимый.

Орыстардың тілдік санасында күйеудің функционалдық қызметі де көрінген: глава семьи, кормилец, опора, обязанность, деньги, работа, работага, воспитатель, хозяин, воин, защита, долг, защита.

Сондай-ақ, сыртқы келбеті де ассоциациялардың қатарынан орын алған: кожаная мужская куртка.

«Муж» сөзіне берілген реакциялардың қатарында жағымсыз реакциялар да бар: тюрьма, гулянки, надменность.

Респонденттердің біреуі күйеуінің сол кездегі қалыпты күйін де көрсеткен: спит.

Жиналған реакцияларды жинақтай келе, төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. Функционалдық қызметі: глава семьи, кормилец, опора, обязанность, деньги, работа, работага, воспитатель, хозяин, воин, защита, долг, защита.

2. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: любовь, счастье, гармония, взаимопонимание, отношения, любимый.

3. Жеке қасиеттері: верность, ответственность, сила, сильный, наженность, счастье, вера, стабильность, заботливый, мудрость, трудолюбивый, уверенность, добрый, надежный, порядочный, хороший, хозяйственный, характер.

4. «Отбасы» семантикалық тобы: дети, жена, мужчина, семья, отец, дом, теща, очаг, обручальное кольцо, брак, муж, зять.

5. Жағымсыз қасиеттер: тюрьма, гулянки, надменность.

6. Ерекше ассоциациялар: спит.

«Жена» тірек сөзіне берілген жауаптардың жиілігін саралап көрейік: кухня (9), любовь (8), дети (7), уют (6), красивая (5), муж (4), семья (4), забота (4), верность (3), тепло (2), женщина (2), умная (2), мудрость (2), хозяйство (2), бигуди (2), друг, нежность, кушать, свадьба, договор, порядок в доме, теща, домохозяйка, вдохновение, мудрая, понимание, воспитатель, ласка, сказка, ответственная, халат, прическа, уборка, добрая, сексуальная, хозяйка, труд, успеваемость, несвободная, мать, старость, любимая, бабушка (1).

Орыстардың тілдік санасында «эйел» сөзі отбасы мүшелерімен, жалпы табиғатына қатысты атаулармен ассоциацияланады: дети, муж, женщина, семья, теща, мать, свадьба.

«Жена» жеке қасиеттерін де көрсетеді: верность, умная, мудрость, нежность, мудрая, ответственная, добрая, успеваемость.

«Жена» сөзі сезім, абстрактылы ұғымдармен де ассоциацияланады: любовь, ласка, любимая, вдохновение, понимание.

«Жена» сөзіне алынған реакциялардың ішінде әйелдің функционалдық қызметін көрсететін де сөздер бар: кухня, уют, хозяйство, порядок в доме, домохозяйка, уборка, хозяйка, забота, тепло, труд, воспитатель.

«Жена» сөзі респонденттердің санасында әйелдің сыртқы келбетімен ассоциацияланған: бигуди, прическа, красивая, сексуальная, халат.

«Жена» сөзіне алынған реакциялардың ішінде ерекше реакциялар да кездеседі: кушать, договор, сказка, старость, бабушка.

Жүргізілген ассоциативті эксперименттегі жауаптарға сүйене отырып, «жена» сөзіне берілген реакцияларды төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. Функционалдық қызметі: кухня, уют, хозяйство, порядок в доме, домохозяйка, уборка, хозяйка, забота, тепло, труд, воспитатель.

2. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: любовь, ласка, любимая, вдохновение, понимание.

3. Жеке қасиеттері: верность, умная, мудрость, нежность, мудрая, ответственная, добрая, успеваемость.

4. «Отбасы» семантикалық тобы: дети, муж, женщина, семья, теща, мать, свадьба.

5. Сыртқы келбеті: бигуди, прическа, красивая, сексуальная, халат.

6. Ерекше ассоциациялар: кушать, договор, сказка, старость, бабушка.

“Husband” тірек сөзіне берілген жауаптардың жиілігін саралап көрейік: father/dad (9) (әке), provider (8) (қамтамасыз етуші), male/man (7) (ер адам), protector (4) (қорғаушы), marriage (4) (неке), friend (4) (дос), partner (4) (серік), wife (3) (әйел), lover (3) (ашына), love (3) (махаббат), strong (3)

(қайратты), babies/kids/children (2) (балалар), breadwinner (2) (асыраушы), worker (2) (жұмысшы), the bible (2) (бедел), home (2) (үй), responsible (2) (жауапты), loyal (адал), confidence (сенімділік), loving (сүю), funny (көңілді), wedding (той), scary (қорқынышты), care for (қамқоршы), duty (борыш), protect (қорғау), provide (қаматасыз ету), devoted (адал), caretaker (қамқоршы), companion (серіктес), character (мінез), caring (қамқорлық), serving (қызмет), respect (сыйлау), desire (қалау), safe (қауіпсіздік), leader (лидер), shepherd (қадағалаушы), smile (күлкі), commanding (бұйыру), hug (құшак), money (ақша), bedroom (жатын бөлме) (1).

Американдықтардың тілдік санасында “husband” сөзіне алынған реакциялардың ішіндегі жиілігі бойынша бірінші тұрған father/dad (әке) ассоциациясы. Сондай-ақ, отбасы мүшелерімен, жалпы табиғатына байланысты атаулармен де ассоциацияланады: male/man (ер адам), marriage (неке), partner (жар), wife (әйел), babies/kids/children (балалар), home (үй), wedding (той), companion (жар).

Американдықтардың санасында сезім, эмоцияға ерекше мән берілген. Бұл олардың love (махаббат), loving (сүю), funny (көңілді), scary (қорқынышты), hug (құшак), smile (күлкі) деген реакцияларынан көрінеді.

Американдық респонденттердің жауаптарында күйеудің жеке қасиеттерін ерекше атап көрсетеді: strong (қайратты), responsible (жауапты), loyal (адал), confidence (сенімділік), devoted (адал), character (мінез).

Күйеудің жанұядағы функционалдық қызметі де көрсетілген: provider (қамтамасыз етуші), protector (қорғаушы), breadwinner (асыраушы), worker (жұмысшы), care for (қамқоршы), duty (борыш), protect (қорғау), provide (қаматасыз ету), caretaker (қамқоршы), caring (қамқорлық), serving (қызмет), shepherd (қадағалаушы), commanding (бұйыру), money (ақша).

Сондай-ақ, респондент жауаптарының ішінде ерекше ассоциация да кездеседі: bedroom (жатын бөлме). Бұл тікелей ерлі-зайыптылардың арасындағы қарым-қатынасқа байланысты жазылған реакция.

Жүргізілген ассоциативті эксперименттегі жауаптарға сүйене отырып, “husband” сөзіне берілген реакцияларды төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. «Отбасы» семантикалық тобы: male/man (ер адам), marriage (неке), partner (жар), wife (әйел), babies/kids/children (балалар), home (үй), wedding (той), companion (жар).

2. Функционалдық қызметі: provider (қамтамасыз етуші), protector (қорғаушы), breadwinner (асыраушы), worker (жұмысшы), care for (қамқоршы), duty (борыш), protect (қорғау), provide (қаматасыз ету), caretaker (қамқоршы), caring (қамқорлық), serving (қызмет), shepherd (қадағалаушы), commanding (бұйыру), money (ақша).

3. Жеке қасиеттері: strong (қайратты), responsible (жауапты), loyal (адал), confidence (сенімділік), devoted (адал), character (мінез).

4. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: lover (ашына), love (махаббат), loving (сүю), funny (көңілді), scary (қорқынышты), hug (құшак), smile (күлкі).

5. Ерекше ассоциациялар: bedroom (жатын бөлме), lover (ашына).

“Wife” тірек сөзіне берілген жауаптардың жиілігін саралап көрейік: mom/mother (12) (ана), love (7) (махаббат), female/woman (6) (әйел), babies/kids/children (4) (балалар), caring/care (4) (қамқор болу), loving (4) (сүю), friend (3) (дос), housekeeper (3) (үй шаруасындағы әйел), marriage (3) (неке), husband (2) (күйеу), strong (2) (қайратты), partner (2) (жар), companion (2) (жар), nurture (2) (тәрбие), helper (2) (көмекші), loyal (адал), keeper (сақтаушы/қорғаушы), dear (қымбаттым), time (уақыт), support (қолдау), home (үй), caretaker (қамқоршы), beautiful (әдемі), confidant (сенімді), spouse (жар), child-bearer (ұрпақ жалғастырушы), married (тұрмыстағы адам), lover (ашына), faithful (адал), compassionate being (аяушы), encourager (шабыт беруші), serving (қызмет), cleaning (тазалық), enabling (рұқсат), submissive (тәуелді), nice (әдемі), family (отбасы), helper (көмекші), nurturer (тәрбиелеуші), partnership (серіктестік), work (жұмыс), tired (шаршаңқы), supporter (қолдаушы), understanding (түсіністік), chaos (хаос), relationship (қарым-қатынас), wife (әйел) (1).

Американдықтардың тілдік санасында әйел отбасы мүшелерімен байланыста қарастырылады: mom/mother (ана), female/woman (әйел), babies/kids/children (балалар), marriage (неке), housekeeper (үй шаруасындағы әйел), partner (жар), companion (жар), home (үй), spouse (жар), family (отбасы), wife (әйел).

Сондай-ақ, әйел сезім, эмоцияның адамы екені мына ассоциациялардан көрінеді: love (махаббат), dear (қымбаттым). Сондай-ақ, understanding (түсіністік), relationship (қарым-қатынас) сияқты абстрактылы ұғымдармен ассоциацияланады.

Әйелдің отбасындағы функционалдық қызметінде мына ассоциациялар орын алған: caring/

care (қамқор болу), nurture (тәрбие), helper (көмекші), caretaker (қамқоршы), child-bearer (ұрпақ жалғастырушы), support (қолдау), serving (қызмет), cleaning (тазалық), enabling (рұқсат), nurturer (тәрбиелеуші), work (жұмыс), supporter (қолдаушы).

Әйелдің жеке қасиеттеріне байланысты ассоциациялар бар: strong (қайратты), faithful (адал), confidant (сенімді), submissive (тәуелді), loyal (адал).

Сыртқы келбеті де ассоциациялардың қатарынан орын алған: nice (әдемі), beautiful (әдемі).

Ерекше ассоциациялардың қатарында chaos (хаус), lover (ашына) бар. Бұл ассоциация тек қана абстрактылы ұғымды білдіріп қоймайды. Сондай-ақ, респонденттердің ішінде «әйелінен көңілі қалған» біреудің немесе өзінің әйел ретіндегі қызметінен шаршаған адамның бір уақыттық ассоциациясы болуы мүмкін. Сондықтан бұл ассоциацияны нақты бір ұлттың тілдік санасын зерттеуде маңызды бірлік деп есептей алмаймыз. Lover (ашына) американдықтардың санасында орныққан ассоциация екендігін байқауға болады. Ерлі-зайыптылардың арасына кеселін тигізетін мұндай ұғым барлық халықта бар. Бірақ респонденттердің бұл жауабын ұлттың тілдік бейнесін суреттеуде қолданбасақ та, бірақ американдықтардың отбасыларында бұл мәселе бар екендігін анықтауға болады.

Жүргізілген ассоциативті эксперименттегі жауаптарға сүйене отырып, «wife» сөзіне берілген реакцияларды төмендегідей семантикалық топтарға бөлуге болады:

1. «Отбасы» семантикалық тобы: mom/mother (ана), female/woman (әйел), babies/kids/children (балалар), marriage (неке), housekeeper (үй шаруасындағы әйел), partner (жар), companion (жар), home (үй), spouse (жар), family (отбасы), wife (әйел).

2. Функционалдық қызметі: caring/care (қамқор болу), nurture (тәрбие), helper (көмекші), caretaker (қамқоршы), child-bearer (ұрпақ жалғастырушы), support (қолдау), serving (қызмет), cleaning (тазалық), enabling (рұқсат), nurturer (тәрбиелеуші), work (жұмыс), supporter (қолдаушы).

3. Жеке қасиеттері: strong (қайратты), faithful (адал), confidant (сенімді), submissive (тәуелді), loyal (адал).

4. Сезім, эмоция, абстрактылы ұғымдар: love (махаббат), dear (қымбаттым), understanding (түсіністік), relationship (қарым-қатынас).

5. Ерекше ассоциациялар: chaos (хаус), lover (ашына).

Сонымен талдау көрсеткендей, қазақ, орыс, американдықтардың тілдік санасында күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің ұлттық санадағы тілдік ерекшеліктерін қарастыруда аталмыш ұғымдардың үш түрлі мәдениет иелерінің түсінігінде айырмашылықтар айқындалып отыр.

Қазіргі лексикографиялық практика сөздің тіл иесі үшін психологиялық ақиқаттылығы мен сөздік мақаладағы сөз мазмұнының берілуі арасындағы айтарлықтай айырмашылықтар бар екендігін ескере алмайды. Сөздік макалалары әртүрлі себептерден «сөздің қозғалу мағынасын» ескере алмайды. Ассоциативті эксперимент сөздің өзекті психологиялық мағынасын тіркейді, оның сөздікте берілген семантикалық мағынасынан өзгешелігін айқынырақ көрсетеді, сөздік мақаласының шеңберінен әлдеқайда асып кететін кеңістігін айқындайды және «тірі» сөздің психикалық ақиқаттығын көрсетеді. Сондықтан түсіндірме немесе басқа типтегі сөздіктер құрастыруда ассоциативті экспериментті қолдану қажет деп есептейміз. Сонымен қатар күн санап дамып келе жатырған мәдениетаралық қатынастар жағдайында әлемнің тілдік бейнесінің құрылым ерекшелігін зерттеу қажеттігі туып отыр. Ассоциациялану стратегиясының ерекшелігі, әр түрлі тілдерде сол бір лексемамен дәстүрлі түрде берілетін концептілердегі құрылымдық-мазмұндық өзгешеліктер мұқият жан-жақты зерттеуді талап етеді, себебі олар мәдениетаралық қатынастың тиімділігін анықтайды. Сондай-ақ, осы жерден ассоциативті эксперимент нәтижелері жалпы аударма теориясын нақтылай түсу үшін де қажет екендігі келіп шығады. Аударма көбіне аудармашы әлемнің тілдік бейнесімен және оның аударатын мәтінде берілген мәдениетті меңгеру дәрежесімен анықталады. Ал аударып отырған сөздің ассоциативті өріс мазмұнын бүге-шүгесіне дейін білу оның неғұрлым дәл аударылуына септігін тигізеді анық.

Ассоциативті эксперимент нәтижесінде:

1. Қазақ, орыс, американдықтар үшін күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің маңыздылығы анықталып, олардың басқа да ұғымдармен тіркесімділігін көрсететін тірек сөздерге ассоциациялану заңдылықтары айқындалды.

2. Күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің ассоциативті мағыналары тілдік санадағы қолданыс әлеуетін көрсетті.

3. Күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife тірек сөздеріне берілген қандай да бір ассоциациялардың жиілігі анықталды.

4. Күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife ұғымдарының мағыналық өрісінің ұйымдастырылуының ұлттық-мәдени, менталдық ерекшелігі анықталды.

Біздіңше, әр түрлі тіл иелерінің ассоциативті реакцияларының ортақтығы тілдік таңбаның еріктілік және біршама еріксіздік мәселесіне тікелей қатысты. Бір жағынан, егер тірек сөз бірдей реакция тудырмаса, бұл әлі де тілдік таңбаның еріктілігін білдірмейді. Дәл осылай бірдей немесе ұқсас ассоциаттардың болуы оның еріксіздігін дәлелдемейді. Бірақ, екінші жағынан, тірек сөз бір болғандықтан және бұл стимулдың мағынасына жалпыға бірдей қабылданған, тілдің барлық иелеріне белгілі болғандықтан, онда белгілі бір тірек сөзге реакциясының болуы әбден түсінікті, сонымен қатар бұл сөзге әр түрлі ассоциаттардың болуы сөзді тілдік біліктілікке, айтылым мақсатына және сөйлеушінің ниетіне сәйкес «сөйлеуде» қолданылуына байланысты.

«Мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа тілсіз жетуі мүмкін емес... Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек, себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты» [5, 39].

Эксперименттен алынған бір тірек сөздердің ассоциативті өрісі әрине ешқашан толығымен сәйкеспейді. Ал әртүрлі ұлттардан алынса, сәйкеспеуі заңды. Алынған жауаптарды салыстыратын болсақ, ұқсас тұстары да кездеседі, дегенмен мүлдем қайталанбайтындары да бар.

Қазақ, орыс, американдық тіл иелерінен алынған сауалнама арқылы қазіргі қазақ, орыс, американдық тіл иелерінің үйреншікті, қарапайым санасында отбасыдағы әйел мен күйеудің шынайы бейнесі жасалды. Үш ұлттың тілдік санасындағы өзгешеліктерге қарамастан әйел мен ер адамның ерлі-зайыптылық өмірдегі әйел мен күйеу қызметінің «жанұя» шеңберінде дамитындығына тағы бір мәрте көз жеткіздік.

Ассоциативті эксперимент нәтижесі көрсеткендей, қазақ, орыс, американдық тілдік санадағы күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife сөздерінің ұлттық ерекшелігін қарастыруда ұқсастықтардың алғашқы әсеріне қарамастан, аталмыш ұғымдардың екі түрлі мәдениет иелерінің түсінігіндегі және қолдануында айтарлықтай алшақтықтар айқындалып отыр. Ассоциацияларды семантикалық өрістерге бөлуде әйел мен күйеу сөздерін «отбасы» семантикалық тобы, жеке қасиеттері, функционалдық қызметі, сезім, эмоцияға байланысты ассоциативті топтар айқындалды. Үш тілдік санадағы айырмашылықтар мен ұқсастықтар анықталды. Күйеу / муж / husband сөздеріне ортақ ең жиі ассоциациялары: әке - отец - father / dad, еркек - мужчина - male / man, асыраушы - кормилец - provider, әйел - жен - wife. Тек қазақ тілдік санада: жар, қорғаушы, сүйіктім, намыс. Тек орыс тілдік санада: верность, ответственность, глава семьи, дом. Тек американдық тілдік санада: marriage, friend, lover, breadwinner, the bible. Әйел / жена / wife сөздеріне ортақ ең жиі ассоциациялары: әйел - женщина - female, балалар - дети - babies / children / kids, ана - мать - mother / mom, отбасы - семья - family. Тек қазақ тілдік санада: нәзік, қарындас, өмір, тәрбиеші, сенімді, ақылшы. Тек орыс тілдік санада: кухня, любовь, уют, тепло, хозяйство, бигуди. Тек американдық тілдік санада: housekeeper, marriage, nurture, chaos, lover. Тірек сөз бен әрекет сөз арасындағы ассоциативті байланыс жауап берушілердің әйел мен күйеуді қабылдауынан, өмірлік тәжірибесінен, дүниетанымынан мол ақпарат беретінін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 191-206.
- 2 Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – М.: Каравелла, 2001. – С. 230.
- 3 Кенжетаяева Г.К. Лингвистикадағы ғылыми зерттеу негіздері: «Аударма ісі», «Шетел тілі: екі шетел тілі», «Шетел филологиясы» мамандықтарының студенттеріне арналған дәріс курсы. – Павлодар: Кереку, 2012. – 179 б.
- 4 Жанатаев Қ.Ә. Адамның жас ерекшеліктеріне, жынысына қатысты атаулар: филол. ғыл. канд. ... диссертация. – Алматы, 1998. – 120 б.
- 5 Авакова Р.А. Қазақ фразеологизмдерінің семантикасы: филол. ғыл. док. ... диссертация. – Алматы, 2003. – 257 б.

REFERENCES

- 1 Karaulov U. N. Pokazateli nacionalnogo mentaliteta v associativno-verbalnoi seti // Yazykovoe soznanie i obraz mira. – M.: I YA RAN, 2000. – S. 191-206.

2 Goroshko E. I. Integrativnaya model svobodnogo associativnogo eksperimenta. – М.: RA – Karavella, 2001. – S. 230.

3 Kenzhetaeva G.K. Lingvistikadagy gylimi zertteu negizderi: «Audarma isi», «Shetel tili: eki shetel tili», «Shetel filologiyasy» mamandyqtarynyn studentterine arналған daris kursy. – Pavlodar: Kereku, 2012. – 79 b.

4 Zhanataev Q.A. Adamnyn zhas erekshelikterine, zhynsyna qatysty ataular: filol. gyl. kand. ... dissertacia. – Almaty, 1998. – 120 b.

5 Avakova R. A. Qazaq frazeologizmdерinin semantikasy: filol. gyl. dok. ... dissertacia. – Almaty, 2003. – 257 b.

Сулейменова Элеонора Дюсеновна доктор филологических наук, профессор КазНУ имени аль-Фараби; Дауталиева Сания Айболатовна магистрант 2 курса специальности «6M021300-Лингвистика». Экспериментальный анализ общим и частным особенностям языкового сознания казахов, русских и американцев: күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife.

В статье описываются результаты экспериментальных анализов, проведенных для определения общих и частных особенностей слов күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife в языковом сознании казахов, русских и американцев.

Как показывают результаты ассоциативного эксперимента, употребление слов күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife в языковом сознании казахов, русских и американцев, несмотря на схожесть первоначальных признаков при рассмотрении национальных особенностей, выше названные понятия у носителей разных культур имеют разные значения. При разделении ассоциаций на семантические поля слов күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife, определены семантические группы, связанные с личными качествами, функциональными обязанностями, эмоциями, чувствами.

Ключевые слова: языковое сознание, ассоциация, свободный ассоциативный эксперимент, культура, семантическая группа.

Suleimenova Eleonora, Doctor of Philological Sciences, Professor of Al-Farabi Kazakh National University; Dautaliyeva Saniya a Second-Year Master's Student of Speciality «6M021300-Linguistics». Experimental analysis of general and particular peculiarities of kazakh, russian and american's language consciousness: күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife

The article describes the results of experimental tests conducted to determine the general and specific features of words күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife in the linguistic consciousness of the Kazakhs, Russian and American.

As the results of the association experiment, the use of words күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife in the linguistic consciousness of the Kazakhs, Russian and American, despite the similarity of the initial signs of the consideration of national characteristics, the concept of the above mentioned natives of different cultures have varied values. By separating the semantic associations in the field of words күйеу / муж / husband vs. әйел / жена / wife identified semantic groups associated with personal qualities, functional responsibilities, emotions, feelings.

Keywords: linguistic consciousness, association, free associative experiment, culture, semantic group.

Редакцияға 04.10.2015 қабылданды.

ӘОЖ 821.512.122.0(0353)

Р. ТҰРЫСБЕК

филол.ғ.д., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, Астана

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ АСЫЛ СӨЗ

Мақалада Қазақ хандығы тұсындағы ұлт мұраты мен руханияты, асыл сөз арналары, ақын-жыраулар шығармашылығы кең түрде қарастырылады. Тақырыптық арналар, қоғамдық құбылыстар мен көркемдік құндылықтар да жан-жақты ашылып, салыстырулар жасалып, терең талданады.

Түйін сөздер: қоғам, ұлт, руханият, ақын, жырау, көркемдік.

1. Тарих пен тағылым

Ұлт тәуелсіздігінің тарихы мен тағылымына жіті ден қойсақ, қазіргі кезеңге, арғы-бергі дәуірлерге, кеше-бүгін байланысына, болашақ бағдарына мән-маңыз беріліп, оны әр қырынан байыптап, зерттеп-зерделеп, танып-талдап, саралап-салғастырып, нәтижесінде оған кең көлемде назар аудару айқын аңғарылады. Әсіресе, Қазақ хандығының 550 жылдығын: Ұлттың мерейі мен мерекесі ретінде атап өту, осының аясында оның алғышарттары, саяси-әлеуметтік құрылымы, тарихи-этникалық генезисі, мәдени-рухани сыр-сипаттары жаңа бағыт, соны қырларынан